

Waarom burgers verschillend bijdragen aan landschap

De Nederlander krijgt steeds meer belangstelling voor het landschap. Resultaten op basis van een representatieve enquête laten zien dat burgers op verschillende manieren betrokken en actief zijn als “Betalers”, “Doeners” en “Passieven” (Overbeek, 2008). De gehechtheid aan het landschap en de maatschappelijke betrokkenheid van burgers – hun beoordeling van ruimtelijke veranderingen en het gevoerde landschapsbeleid – spelen een rol bij dit gedrag.

De bestuurlijke aandacht voor landschap is nog nooit zo groot geweest als nu. De MKBA naar investeringen in het landschap gaf vorig jaar de aftrap (LNV, 2007). Een berekening van kosten en baten op papier zegt echter nog weinig over de opbrengsten in de praktijk. LNV heeft daarom vier voorbeeldgebieden aangewezen waar regionale en lokale partijen plannen en ideeën hebben om met behulp van private middelen het landschap mooier te maken (LNV, 2008). De ministeries van LNV en VROM willen dit najaar de Agenda Landschap aan de Tweede Kamer presenteren. En verder zal LNV samen met de ondertekenaars van het Landschapsmanifest een publiekscampagne starten om burgers meer bij het landschap te betrekken.

Om meer zicht te krijgen op de bijdrage van burgers aan het landschap heeft het LEI een enquête laten uitvoeren en de resultaten geanalyseerd (Overbeek & Vader, 2008). Burgers zijn bevraagd over hun (bereidheid tot) activiteiten voor het landschap in en rond de eigen gemeente, hun gehechtheid aan het landschap en hun mening over de gevolgen van ruimtelijke veranderingen hierbij en de wijze waarop overheden het landschap beschermen. Bij de enquête is uitgegaan van een ruime definitie van activiteiten voor en betrokkenheid bij het landschap. Zo zijn ook vragen gesteld over de beleving van het landschap, recreatiegedrag, gebruikte informatiebronnen over landschap, beheer op het eigen erf en de bereidheid om te betalen voor gebruik van aan het landschap gerelateerde producten.

De dataverzameling is verricht door TNS NIPO in juni 2007. Een totaal van 1.070 Nederlanders tussen 20 en 75

jaar heeft de enquête via internet beantwoord. De response (79%) is hoog genoeg om van een representatieve samenstelling te kunnen spreken en van een voldoende inbreng van respondenten die zich minder betrokken voelen bij dit thema. De vijf sociaaldemografische kenmerken (leeftijd, opleiding, sekse, etniciteit en locatie) komen zonder weging al bijna volledig overeen met die van de Nederlandse bevolking in deze leeftijdscategorie (11,3 miljoen).

De belangrijkste resultaten van de enquête zijn onlangs in het tijdschrift Landwerk gepresenteerd (Overbeek, 2008). Het blijkt dat burgers heel verschillend bijdragen aan het landschap in en rond hun gemeente. In dit artikel ga ik in op de achtergrond van die verschillende gedragspraktijken. Het gedrag categoriseer ik op basis van de activiteitenindeling die uit een historische analyse van de natuurbescherming naar voren komt en in tweede instantie op basis van een clustering van veel en weinig voorkomend gedrag. Vervolgens zoek ik naar verbanden met de betrokkenheid van burgers bij zowel het landschap als de maatschappij in het algemeen.

Domeinen van activiteiten

De analyse van de historische ontwikkeling van het natuurbeheer (vergelijk Van Koppen, 2002) levert een bruikbaar perspectief op voor de categorisering van de diversiteit aan activiteiten van burgers in en voor het landschap. Drie contrasterende groepen van activiteiten zijn onderscheiden: beheer, gebruik en beleid. Activiteiten rond het beheer van het landschap vallen onder het domein van de Beschermer; on-

GREET OVERBEEK

Ir. M.M.M. Overbeek LEI
Wageningen UR, Postbus 29703,
2502 LS Den Haag
greet.overbeek@wur.nl

Foto Barend Hazeleger
www.bvbeeld.nl

der het domein van de Consument vallen activiteiten gericht op gebruik van producten en diensten gerelateerd aan het landschap en onder dat van de Kiezer activiteiten die duiden op betrokkenheid bij het beleid voor het landschap.

De enquête laat zien dat de meeste Nederlanders binnen het domein van de Beschermer actief zijn door hun financiële bijdrage als lid of donateur (39%) van een terreinbeherende organisatie (tabel 1). Fysieke deelname aan landschapsbeheer (34%) vindt vooral plaats op het eigen erf en slechts beperkt elders. Als Consument vinden burgers landschap een belangrijk woonmotief (62%), maar tegelijkertijd is de betalingsbereidheid voor het landschap (nog) niet hoog. Zo vindt slechts 15% dat bewoners in een landschappelijk aantrekkelijke omgeving moeten meebetalen aan het onderhoud ervan. Als Kiezer verkiezen burgers nieuwe groene functies boven rode (83%), maar is slechts 25% bereid om extra gemeentebelasting te betalen voor het landschap.

Clusters van gedragspraktijken

Een burger kan actief zijn binnen het domein van zowel de Beschermer, de Consument als de Kiezer. Er is op voorhand

geen verband verondersteld tussen de verschillende activiteiten in een bepaald domein of uit verschillende domeinen. Met behulp van een clusteranalyse is nagegaan of zulke verbanden bestaan en of er groepen burgers onderscheiden kunnen worden die bepaalde activiteiten veel of weinig doen. Hiervoor is een lijst met activiteiten/opvattingen uit de drie domeinen onderzocht:

- aantal lidmaatschappen/donaties, aantal huidige activiteiten, aantal interesses in nieuwe activiteiten en aantal informatiebronnen (Beschermer);
- belang van landschap als woonmotief, mate van recreatie in en rond de gemeente, opvatting over mate van meebetalen bewoners en andere private actoren aan landschap (Consument);
- voorkeur voor groene functies, bereidheid tot extra belasting betalen voor landschap, actie voeren voor landschap en participatie in lokale plannen voor landschap (Kiezer).

Clustering leidt tot drie verschillend samenhangende gedragspraktijken van burgers als “Betalers” (33%), “Doeners” (23%) en “Passieven” (44%). De gekozen naamge-

ving karakteriseert een activiteit in een cluster waarmee de groep burgers opvalt en moet dus niet als absoluut worden opgevat. Zo zijn Passieven inderdaad op bijna elk terrein minder actief dan Betalers en Doeners, maar verder volgen de groepen een eigen strategie (tabel 1). Doeners zijn binnen het domein van de Beschermer het meest fysiek actief. Als Consument recreëren zij het meest in en rond hun gemeente, en zij willen bewoners en andere gebruikers van een aantrekkelijk landschap – horeca- en recreatieondernemers, toeristen, projectontwikkelaars en andere bedrijven – niet mee laten betalen aan het onderhoud daarvan. Betalers zijn als Beschermer en Consument ook fysiek actief, maar minder dan Doeners, en vinden het meebetalen van bewoners en andere private actoren juist wel wenselijk. Van de vijf genoemde private actoren noemen Betalers er gemiddeld 3,9, Doeners slechts 1,1 en Passieven 1,7. Betalers zijn binnen het domein van de Kiezer ook het sterkst bereid om extra belasting te betalen voor het landschap en mee te denken over lokale plannen. Hoewel Doeners naar verhouding weinig aan private activiteiten voor het landschap willen meebetalen en ook het principe “de gebruiker betaalt” niet aanhangen, zijn ze wel bereid om voor publieke activiteiten te betalen: extra lokale belasting of donatie aan een organisatie voor het landschap.

De bijdrage van burgers aan het landschap kan voort komen uit betrokkenheid met het landschap(sbeleid) en de maatschappij meer in het algemeen of uit (persoonlijke en externe) omstandigheden die aanzetten om iets met het landschap te gaan doen. Die omstandigheden blijken maar van beperkt belang. Ze verschillen wel voor Doeners, Betalers en Passieven maar de mate waarin is gering. Zo wonen Doeners wat meer in gemeenten met minder dan 50.000 inwoners (54% ten opzichte van gemiddeld 47%) en Betalers wat meer in de drie grote steden. Verder zijn Doeners gemiddeld ouder (50 jaar) dan Betalers (46 jaar) en Passieven (43 jaar). En Doeners (34%) en Betalers (32%) hebben vaker dan de Passieven (23%) minimaal een Hbo-opleiding gevolgd en een bruto jaarinkomen van 28.000 euro of meer.

De betrokkenheid van burgers lijkt een grotere rol te spelen bij hun bijdrage aan het landschap. Hieronder wordt daar nader op ingegaan.

Betrokkenheid bij landschap en beleid

Om de betrokkenheid van burgers met landschap en natuur te begrijpen, kunnen motieven belangrijke inzichten opleveren. Zo blijken vrijwilligers voor natuur- en landschapswerk vooral gemotiveerd te worden door de wens

Cluster	Gemiddeld	Betalers	Doeners	Passieven
Domein				
Beschermer				
- lid of doneert aan organisaties voor landschap	39	52	54	22
- doet activiteiten voor landschap	34	41	49	21
Consument				
- vindt landschap een belangrijk woonmotief	62	76	78	42
- recreëert wekelijks in het landschap in de gemeente	38	44	72	16
- wil bewoners in een landschappelijk aantrekkelijke omgeving mee laten betalen aan het onderhoud ervan	15	38	2	5
Kiezer				
- verkiest nieuwe groene functies boven rode functies	83	88	86	78
- is bereid om extra belasting te betalen voor landschap	25	41	27	11
- wil minimaal meedenken over de lokale plannen voor landschap	25	43	30	10

Tabel 1 Clusters van burgers en hun participatie in domeinen van activiteiten voor het landschap (in %), Overbeek & Vader (2008).

Tabel 2 Clusters van burgers en hun oordeel over binding met, veranderingen in en beleid voor het landschap (van 1 = zeer negatief/weinig/oneens tot en met 5 = zeer positief/veel/eens), Overbeek & Vader (2008).

Cluster	Betalers	Doeners	Passieven
Domein			
Binding			
- Ik voel me persoonlijk verbonden met het landschap in mijn omgeving	3.7	3.7	3.0
- Ik vind het landschap in mijn gemeente aantrekkelijk	4.0	4.2	3.6
- Voor een mooi landschap ga ik liever naar het buitenland	2.3	2.2	2.7
- Al die aandacht voor landschap is overdreven	1.9	2.1	2.5
Veranderingen			
- Nederland wordt lelijker	3.7	3.3	3.2
- Beoordeling ruimtelijke veranderingen van het landschap in mijn omgeving	2.8	2.9	2.9
- Landschap mag geen belemmering zijn voor economische ontwikkeling	2.6	2.8	3.0
Landschapsbeleid			
- Gemeenten moeten meer doen om hun landschap te beschermen	4.0	3.4	3.3
- De rijksoverheid moet strenger bepalen wat in het landschap wel en niet mag	3.7	3.1	3.2

om “lekker bezig te zijn” en vanuit de zorg over de achteruitgang van de natuur (Volker & Buijs, 1998; Van Woerkom, 2007). Op basis van een uitgebreid literatuuronderzoek worden binding (gehechtheid) met het landschap en de waardering van veranderingen hierin – ten goede of ten kwade – belangrijk geacht (Buijs & De Vries, 2005). Als burgers met landschap aan de slag willen, blijkt dit zowel vanuit een passie als vanuit een probleembesef te gebeuren en de hypothese is dat dit tot een verschillende aandacht voor het aanbod van voorzieningen en beleid leidt (Van Bommel *et al.*, 2006). Gepassioneerde burgers handelen vrij autonoom en duurzaam ten opzichte van het beleid, terwijl burgers, die ontwikkelingen in het landschap als een probleem ervaren, gevoeliger zijn voor het aanbod van voorzieningen en beleid. Het is niet bekend in hoeverre deze aspecten van betrokkenheid samenhangen met een bijdrage aan het landschap. Daarom is een aantal items wat betreft de binding van burgers met hun landschap, hun waardering van de gevolgen van ruimtelijke veranderingen en tevredenheid met het landschapsbeleid nader geanalyseerd. De resultaten van de enquête laten zien dat er een samenhang bestaat tussen de mate van betrokkenheid van burgers

bij het landschap en hun gedragspraktijken als Betalers, Doeners en Passieven (tabel 2). Zo blijken Betalers en Doeners meer aan het landschap in en rond hun gemeente te hechten dan Passieven. En Betalers zijn negatiever over de veranderingen in het landschap en minder tevreden over het landschapsbeleid dan Doeners en Passieven die zich positiever uitspreken.

Maatschappelijke betrokkenheid

De gedragspraktijken van burgers kunnen ook samenhangen met hun algemene maatschappelijke betrokkenheid. Om deze te duiden worden in het sociaalwetenschappelijk onderzoek verschillende dimensies gehanteerd (Holbrook, 1999; Dagevos *et al.*, 2000; Meeuwssen *et al.*, 2003). De belangrijkste drie zijn de gerichtheid van burgers op (1) zichzelf versus de ander, (2) stilstand versus ontwikkeling en (3) materiële versus immateriële zaken. De eerste twee dimensies hebben tot matrices geleid met gevalideerde indelingen voor de maatschappelijke betrokkenheid van burgers: de indeling van Motivation (Mentality) en het Waarden In Nederland (WIN)-model van TNS NIPO dat hier verder zal worden gebruikt. Voor de maatschappelijke betrokkenheid van burgers

Toelichting op de WIN-segmenten

Mondiaal

De *Zakelijke* is ambitieus en erg gericht op de eigen ontwikkeling, hoog geschoold, hard werkend en creatief denkend. Hij of zij houdt van luxe maar wil ook goede doelen financieren. De zakelijke is kritisch en veeleisend, niet onder de indruk van gezag en regels, zeer onafhankelijk, goed op de hoogte en wordt minder aangesproken door communicatie vanuit de overheid.

De *Ruimdenker* is een vooruitstrevend persoon met veel idealen. Zelfontplooiing is erg belangrijk. Hij of zij heeft een pragmatische houding met betrekking tot gezag en regels, een sterk sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, is zeer goed op de hoogte, wil dat politiek en overheid zich democratischer opstellen en voelt zich wel aangesproken door de overheid, maar is zeer kritisch over de manier waarop.

Altruïsme

De *Geëngageerde* hecht veel waarde aan harmonie en stabiliteit, zowel in de samenleving als in de eigen leefwereld. Hij of zij heeft een welwillende houding tegenover gezag en regels, een sterk sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, is zeer goed op de hoogte en voelt zich aangesproken door de overheid maar is daar zeer kritisch over.

De *Zorgzame* richt zich op het welzijn van anderen, is sober en vindt traditionele waarden belangrijk. Hij of zij staat positief tegenover gezag en regels, heeft een sterk sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, wil werken aan het goede en tegen het kwade en voelt zich aangesproken door overheidscommunicatie.

Lokaal

De *Behoudende* is vooral gericht op de eigen leefomgeving. Gezin en vriendenkring staan centraal. Echt materialistisch is de behoudende niet, maar hij geeft wel om enige luxe en moderne artikelen. Hij of zij is een conformist, voelt zich miskend en staat argwanend en negatief tegenover de overheid.

Egoïsme

De *Genieter* is een gezelligheidsdier. Eigen plezier en genot staan centraal. Maatschappelijke issues en politiek interesseren hem nauwelijks. Hij of zij heeft een onverschillige houding met betrekking tot gezag en regels, voelt zich niet aangesproken door de overheid, maar is de kwaadste niet.

De *Luxezoeker* heeft hoge ambities, hecht veel waarde aan een comfortabel leven en is sterk gericht op de eigen behoeften. Hij of zij staat negatief tegenover gezag en regels, is asociaal en gehaaid, maakt egocentrisch gebruik van voorzieningen en voelt zich weinig aangesproken door de overheid.

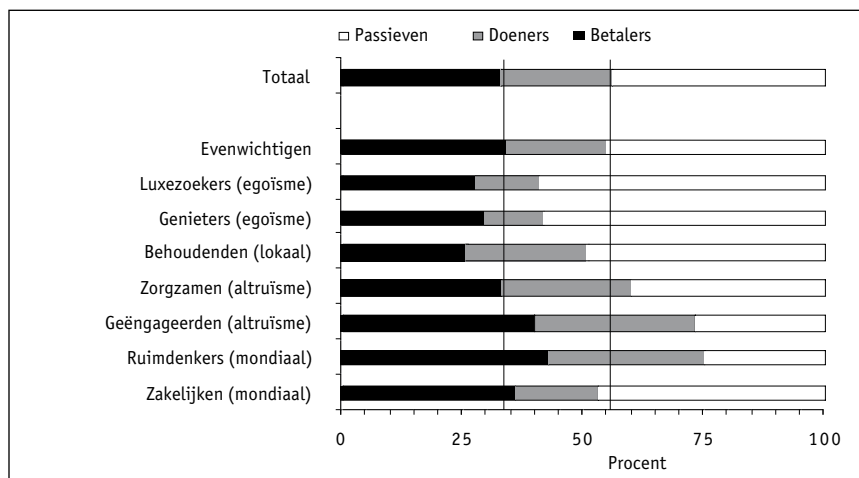
De *Evenwichtige* lijkt op het gemiddelde van de bevolking en valt tussen de andere groepen in.

bij het landschap zijn de dimensies als volgt te vertalen (Overbeek & Vader, 2008):

- zelf – ander: landschap(s)beleid voor eigen voordeel of voor iedereen;
- stilstand – ontwikkeling: het landschap handhaven of ontwikkelen;
- materieel – immaterieel: landschap als gebruiks- of als intrinsieke waarde.

Uit empirisch onderzoek ten behoeve van het WIN-model is duidelijk geworden dat de eerste dimensie (zelf – ander) correleert met een bijdrage aan landschap. Burgers die meer op anderen zijn gericht, leveren vaker een bijdrage aan natuur en landschap (De Bakker et al., 2007; Overbeek & Vader, 2008). De tweede dimensie (stilstand – ontwikkeling) laat echter geen duidelijke samenhang met een bijdrage aan het landschap zien. Daarom lijkt het zinvol om alleen de combinaties van beide dimensies te analyseren om het effect van maatschappelijke betrokkenheid volgens het WIN-model zichtbaar te maken voor gedragspraktijken van burgers met betrekking tot het landschap.

Figuur 1 WIN-segmenten en clusters van burgers, Overbeek & Vader (2008)

TNS NIPO heeft burgers opgedeeld in vier kwadranten aan de hand van de wijze waarop zij maatschappij en overheid percipiëren (Hessing et al., 2004): burgers met een betrokkenheid vanuit (1) een mondiaal perspectief (ander/ontwikkeling), (2) een altruïstisch perspectief (ander/stilstand), (3) een lokaal perspectief (zelf/stilstand) en (4) een egoïstisch perspectief (zelf/ontwikkeling). Deze vier kwadranten zijn in acht WIN-segmenten uitgesplitst, zie kader (Hessing et al., 2004).

Visie op maatschappij verklaart gedrag

Figuur 1 laat zien dat de bijdrage van burgers aan het landschap inderdaad samenhangt met hun maatschappelijke betrokkenheid. Zowel Betalers als Doeners behoren vaker tot de WIN-segmenten die meer op anderen zijn gericht. Dit was al eerder geconstateerd. Burgers die meer op anderen zijn gericht, leveren vaker een bijdrage aan het landschap (Overbeek & Vader, 2008). Nieuw is dat Betalers naar verhouding het meest voorkomen in het segment van het mondiale perspectief (Zakelijken en Ruimdenkers), gevolgd door het altruïstische segment (Geëngageerden). Voor Doeners geldt het omgekeerde. Zij komen het meest voor in het altruïstische segment (Geëngageerden en Zorgzamen), maar er zijn ook Doeners met een mondiaal (Ruimdenkers) en lokaal (Behoudenden) perspectief. Passieven behoren voornamelijk tot het egoïstische segment (Genieters en Luxezoekers). De toelichting op de WIN-segmenten (kader) maakt de verschillende bijdragen van Betalers en Doeners aanneemelijk. De eerder als “ontevreden” betitelde Betalers staan kritisch tegenover de communicatie met de overheid, zijn goed geïnformeerd en tonen een sterk sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef. Non-conformisme is hier het sleutelwoord. Het wekt dan ook weinig verbazing dat juist deze burgers vaker negatief staan tegenover het gevoerde landschapsbeleid, meer financiële

Foto Wageningen UR,
Communication Services

vergoedingen voor boeren wensen en voorzieningen voor bewoners om aan landschapsbeheer bij te dragen, meer willen meepraten over lokale plannen en vinden dat burgers die gebruik maken van het landschap hier extra voor moeten betalen. De motivatie van de Betalers wordt dus geïnspireerd vanuit hun zorg over het landschap en hun kritische kijk op de manier waarop het landschap door het huidige beleid wordt beschermd. Uit de resultaten blijkt niet dat Betalers vanuit hun probleembesef opportunistisch zouden reageren zoals eerder is verondersteld. Integendeel, zij hebben een duurzame motivatie om met het landschap bezig te zijn.

De als “tevrede(n)” betitelde Doeners hebben ook een sterk sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, maar vullen dat veel meer dan Betalers in vanuit de harmoniegedachte en de (welwillende) omgang met mensen. Doeners worden vooral geïnspireerd door hun betrokkenheid bij het landschap en minder door zorgen over het beleid. Deze groep van burgers lijkt overeen te komen met de gepassioneerde groep burgers (Van Bommel et al., 2006). De vraag is of zij wel zo afzijdig van het

beleid staan of dat zij door hun welwillende houding een minder opvallende rol spelen.

Conclusies

Onderzoek naar de lokale bijdrage en betrokkenheid van burgers bij landschap is een dankbaar thema voor wie graag valide resultaten wil zien. Burgers geven namelijk niet alleen hun mening hierover, maar worden ook geconfronteerd met de gevolgen van het (niet) bijdragen aan het landschap in hun gemeente.

Dit onderzoek laat verder zien dat de bijdrage van burgers duidelijk samenhangt met hun betrokkenheid bij het landschap. Een binding met het landschap is een voorwaarde om iets te gaan doen. De waardering van de gevolgen van ruimtelijke veranderingen voor het landschap en de (on)tevredenheid met het overheidsbeleid bepalen vervolgens de diversiteit aan bijdragen van Betalers en Doeners. Betalers leveren zowel financiële als fysieke bijdragen geïnspireerd door ongenoegens over ruimtelijke veranderingen en het landschapsbeleid. Doeners maken zich hier minder druk over en concentreren zich meer op

fysieke activiteiten. Als hen gevraagd wordt om mee te betalen aan het landschap, dan zijn ze daartoe alleen voor publieke activiteiten bereid. Verder maakt het grote aantal Passieven (44%) duidelijk dat het landschap nog niet bij iedere burger op het netvlies staat. Zij hechten minder aan landschap, zijn lastiger te bereiken voor communicatie van de overheid en weten vaak minder over landschap en het beleid hiervoor. Ook het gebrek aan informatie is hier debet aan.

Door de bijdrage van burgers aan landschap en landschapsbeleid te relateren aan gegevens van anderen over hun maatschappelijke betrokkenheid en communicatie met de overheid, is een verdieping van het onderzoek gerealiseerd. Enerzijds, omdat hier in de enquête niet recht-

streeks naar was gevraagd en de additionele gegevens het gevaar verkleinen dat alleen met sociaalwenselijke antwoorden moet worden verder gewerkt. Anderzijds omdat door de gevonden samenhang tussen landschapsbijdrage en maatschappelijke betrokkenheid, zoals beschreven in de WIN-segmenten, de clusters van Betalers, Doeners en Passieven makkelijker herkenbaar zijn in de samenleving en op een breder terrein van onderzoek dan alleen dat van het landschap.

Literatuur

Bakker, H.C.M. de, C.S.A. van Koppen & J. Vader, 2007. Het groene hart van burgers. Het maatschappelijk draagvlak voor natuur en natuurbeschermt. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 47.

Bommel, S. van, M.N.C. Aarts & E. Turnhout, 2006. Over betrokkenheid van burgers en hun perspectieven op natuur. Wageningen. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 21.

Buijs, A. E. & S. de Vries, 2005. Verschillen in landschapsbeleving tussen bevolkingsgroepen; Literatuurstudie en opzet voor empirisch onderzoek. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Planbureau-rapport 25.

Dagevos, J.C., J. Luttik, M.M.M. Overbeek & A.E. Buijs, 2000. Tussen nu en straks, trends en hun effecten op de groene ruimte. Den Haag. LEI. Rapport 4.00.05.

Hessing, E., A. Reuling & S. Mulder, 2004. Het WIN-model™ Een segmentatie van de Nederlandse bevolking. Amsterdam. TNS NIPO.

Holbrook, M.B., 1999. Consumer value. A framework for analysis and research. London. Routledge.

Koppen, C.S.A. van, 2002. Echte Natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en natuurbescherming in de moderne samenleving (dissertatie). Wageningen.

LNV, 2007. Investeren in het Nederlandse Landschap. Opbrengst: geluk en euro's. Den Haag.

LNV, 2008. Voortgang Agenda Landschap en Voorbeeldgebieden. Investeren in Landschap. Kamerstuk 4 juni 2008.

Meeusen, M.J.G., V. Beekman, R.P.M. de Graaff & S.M.A. van der Kroon, 2003. Biologische waarden in tweevoud; Waarden als determinanten van communicatie en samenwerking in biologische voedselketens. Den Haag. LEI. Rapport 5.03.05.

Overbeek, M.M.M. & J. Vader, 2008. Genieten van landschap en ervoor zorgen. Den Haag. LEI. Rapport 7.08.01.

Overbeek, M.M.M., 2008. Betrokkenheid bij landschap inspireert tot diversiteit aan bijdragen. Landwerk 3: 16 - 21.

Volker, C. M. & A. E. Buijs, 1998. Vrijwilligerswerk voor natuur en landschap. Wageningen. Staring Centrum DLO. Rapport 625.

Woerkm, M. van, 2006. Al doende telt men; Vrijwilligers in de Monitor Kleine Landschapselementen. Afstudeerscriptie Bos- en Natuurbeschermt. Wageningen. Wageningen Universiteit.